

УДК 658:65.012.3 (477)

Ю.В.Шутяк

Хмельницький національний університет

ОБҐРУНТУВАННЯ КРИТЕРІЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА З ПОЗИЦІЇ ВІДТВОРЮВАЛЬНОГО ПІДХОДУ

В статті висвітлюється проблема дослідження економічної безпеки з позиції відтворювального підходу. Розглядаються типи процесу відтворення на підприємстві і пропонується формалізований варіант показника відтворення як критерію економічної безпеки. Проведений аналіз запропонованого в науковій літературі показника мінімального прибутку, необхідного для простого відтворення на підприємстві.

The article highlights the problem of the research of economic security of the enterprise within a framework of the reproduction approach. The author considers different types of reproduction on the enterprise and proposes a formalized indicator of reproduction as a criterion of economic security. A special attention is given to the analysis of the proposed in the scientific literature minimum profit sufficient for simple reproduction.

Ключові слова: економічна безпека підприємства, відтворення, відтворювальний підхід, показник відтворення, критерій економічної безпеки, прибуток.

Постановка проблеми. Одним із порівняно нових підходів до трактування економічної безпеки підприємства є відтворювальний підхід. Відповідно до нього знаходження підприємства в стані економічної безпеки визначається тим, чи відбувається на цьому підприємстві процес відтворення. Водночас недостатня увага вітчизняних науковців до цього підходу і практично не розробленість цього напрямку створює проблему оцінки економічної безпеки підприємства, зокрема обґрунтування критерію, який би визначав характер відтворення на підприємстві і д

озволяв би визначити, чи знаходиться підприємство в стані економічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень. Однією з перших робіт, в якій економічна безпека трактується через категорію «відтворення» і яка послужила основою для ряду інших наукових праць, можна вважати роботу Жаліло Я.А. [1]. Проте як ця, так і наступні роботи присвячені проблемам економічної безпеки на рівні держави і регіону. На жаль, відтворювальний підхід не знайшов належної уваги при вивченні проблем економічної безпеки підприємства. Серед ряду наукових праць лише в роботі Пономарьова В.П. [2], а пізніше в монографії Козаченко Г.В., Ляшенко А.Н. і Пономарьова В.П. [3] автори приділяють увагу процесу відтворення на рівні підприємств. Тому в продовження цих небагатьох напрацювань вважаємо за необхідне розглянути цей підхід більш детально.

Постановка задачі. Розглянути основні положення відтворювального підходу до дослідження економічної безпеки підприємства і можливості проведення оцінки економічної безпеки з позиції цього підходу.

Викладення основного матеріалу. Перш ніж торкатися питання оцінки економічної безпеки підприємства, необхідно приділити увагу поясненню суті відтворення на підприємстві і його взаємозв'язку з економічною безпекою.

Відтворення на підприємстві може мати три форми: просте відтворення, розширене відтворення і звужене відтворення (див. рисунки 1-3). При простому відтворенні (див. рисунок 1) підприємство в наступному циклі може виготовляти продукцію (T_2) або виконувати роботи чи надавати послуги в такому ж обсязі і незмінній якості, як і в попередньому циклі (T_1), але не має змоги розширити виробництво, тобто відбувається відтворення в незмінних масштабах ($T_1 = T_2 = \dots = T_i$). Те саме стосується фінансових ресурсів на вході циклу відтворення (G_i) та інших ресурсів (P_i), необхідних для процесу виробництва. Тобто, відносно цих елементів мають виконуватися умови $G_1 = G_2 = \dots = G_i$ та $P_1 = P_2 = \dots = P_i$.

При розширеному відтворенні (див. рисунок 2) виготовлена додана вартість дозволяє підприємству направити вільні кошти на закупівлю і встановлення додаткового обладнання, впровадження прогресивних технологій тощо. Відповідно, підприємство може виготовляти продукцію в розширеному масштабі. В цьому випадку виконуються умови $G_1 < G_2 < \dots < G_i$; $T_1 < T_2 < \dots < T_i$; $P_1 < P_2 < \dots < P_i$

При звуженому типі відтворення на підприємстві відтворюється лише частина використаних в процесі виробництва ресурсів, що не дозволяє підприємству в наступному циклі виробляти продукцію в тому ж обсязі і змушує згорнути виробництво до менших масштабів (див. рисунок 3). Це «згортання» характеризується тим, що при незмінній якості сировини, матеріалів, технології виробництва, незмінній якості продукції (робіт, послуг), які пропонує підприємство, ресурси, які вкладаються у виробництво і реалізацію продукції (робіт, послуг) на одному циклі відтворення, обсяг продукції (робіт, послуг)

перевищують аналогічні показники наступного циклу відтворення ($\Gamma_1 > \Gamma_2 > \dots > \Gamma_i$; $T_1 > T_2 > \dots > T_i$ та $P_1 > P_2 > \dots > P_i$).

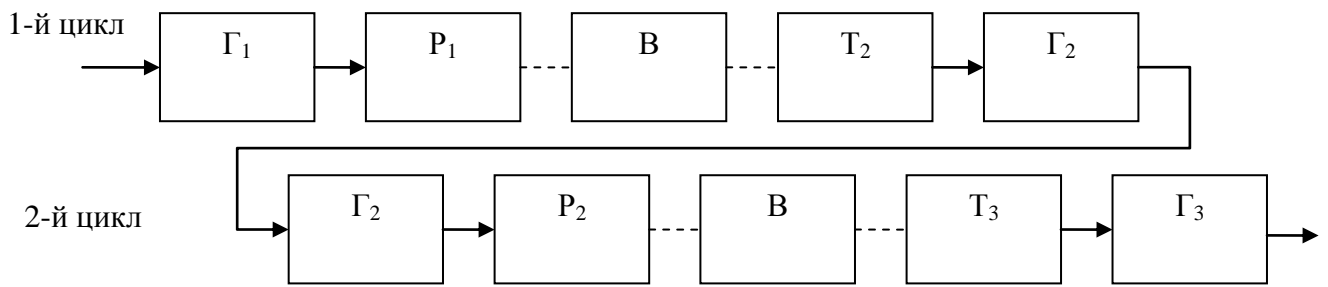

Рисунок 1 – Просте відтворення на підприємстві

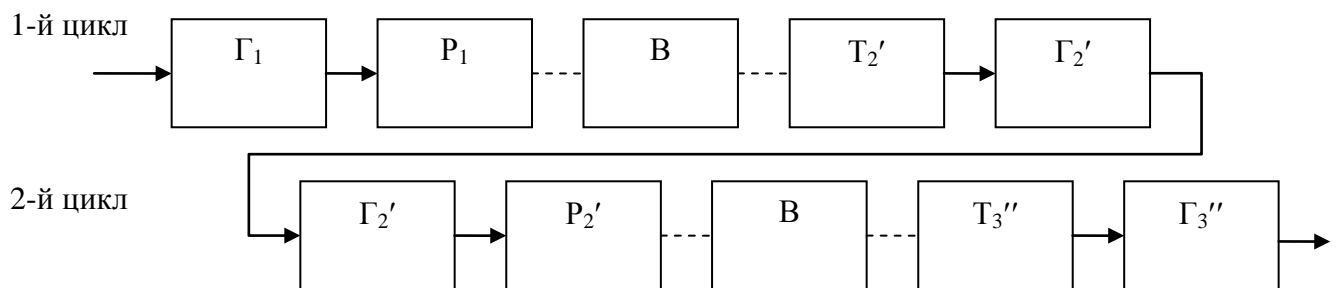

Рисунок 2 – Розширене відтворення на підприємстві

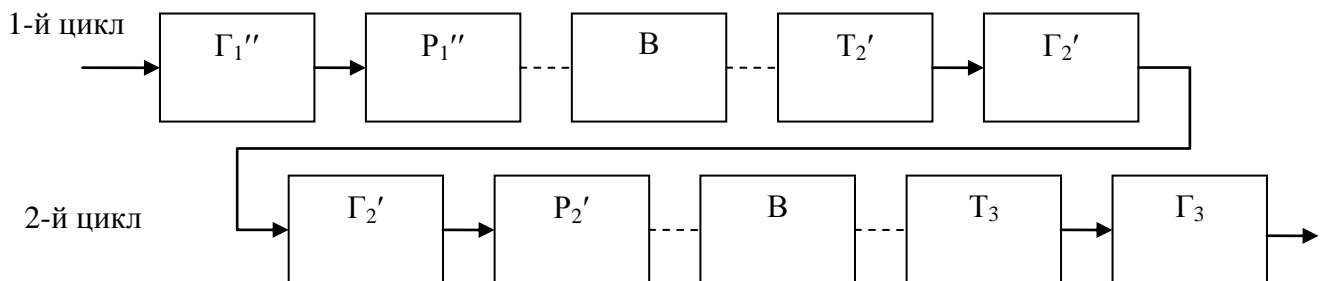

Рисунок 3 – Звужене відтворення на підприємстві

На нашу думку, нижньою межею економічної безпеки підприємства є ситуація, в якій підприємство забезпечує просте відтворення. Звужене відтворення вже свідчить про перехід підприємства в зону небезпеки. Відповідно, найкращою ситуацією є та, в якій на підприємстві відбувається розширене відтворення. Задачею аналітика стає вибір показника, за допомогою якого можна було б визначити, який тип відтворення відбувається на підприємстві. З опису трьох типів процесу відтворення можна зробити висновок, що показник, який може характеризувати тип відтворення на підприємстві, має відображати різницю між кількісним значенням ресурсів на вході і ресурсів на виході циклу відтворення.

Виходячи з пояснення типів відтворення, можна запропонувати абсолютний і відносний показник відтворення на підприємстві.

Перший варіант формалізованого представлення критерію відтворення такий:

$$K_B = \Gamma_{i+1} - \Gamma_i \cdot \left(1 + \frac{I_{i+1}}{100}\right), \quad (1)$$

де K_B – коефіцієнт відтворення;

Γ_j – грошові кошти та їх еквіваленти на вході i -го циклу відтворення;

I_{i+1} – % інфляції у періоді $i+1$, долі одиниці.

В цьому випадку значення цього показника можна інтерпретувати так:

- 1) якщо $K_a > 0$ – відтворення розширене, підприємство перебуває в стані економічної безпеки;
- 2) $K_a = 0$ – відтворення просте, підприємство перебуває в стані, який характеризується найнижчим рівнем економічної безпеки;
- 3) $K_a < 0$ – відтворення звужене, підприємство перебуває в стані небезпеки.

Другий варіант представлення критерію відтворення у формалізованій формі такий:

$$K_b = \frac{\Gamma_{i+1}}{\Gamma_i \cdot \left(1 + \frac{I_{i+1}}{100}\right)}, \quad (2)$$

В цьому випадку значення цього показника можна інтерпретувати так:

- 1) якщо $K_a > 1$ – відтворення розширене, підприємство знаходиться в стані економічної безпеки;
- 2) $K_a = 1$ – відтворення просте, підприємство знаходиться на найнижчому рівні економічної безпеки;
- 3) $K_a < 1$ – відтворення звужене, підприємство знаходиться в зоні небезпеки.

Визначивши критерій відтворення на теоретичному рівні, ми підійшли до проблеми практичного застосування цього показника. Одним з показників діяльності підприємства, який останнім часом все частіше пов'язують з процесом відтворення на підприємстві є прибуток. Водночас, під питанням залишається те, який саме прибуток доцільно використовувати в цьому випадку.

Шеремет А.Д. і Сайфулін Р.С. у своїй роботі 1995 року [4] запропонували формулу прибутку, величина якого буде достатньою для простого відтворення на підприємстві. Порядок виведення цієї формули такий:

- 1) в першу чергу виручка від реалізації продукції представляється як сума елементів вартості [4, с. 39]:

$$D = MB + ЗП + A + П, \quad (3)$$

де D – дохід (виручка) від реалізації продукції, грн;

MB – витрати сировини, матеріалів, запасних частин і напівфабрикатів;

$ЗП$ – витрати на оплату праці з нарахуваннями на соціальні потреби;

A – амортизація основних засобів;

$П$ – прибуток від реалізації.

- 2) Далі автори стверджують, що «реальна величина притоку чистих грошових коштів на підприємство менше загальної виручки від продажу на величину податку на додану вартість, спецподатку, податку на прибуток, суми сплачених економічних санкцій та інших платежів, які сплачуються з прибутку, який залишається в розпорядженні підприємства. Тому чиста виручка (дохід) підприємства буде дорівнювати величині $[ВР^1]$ [4, с. 40]»:

$$ЧД = MB + (1 - ПДВ)(ЗП + A) + (1 - ПДВ - П_{пр}) \cdot П - Ш, \quad (4)$$

де $ЧД$ – чистий дохід (виручка) від реалізації продукції, грн;

$ПДВ$ – податок на додану вартість;

$П_{пр}$ – податок на прибуток;

$Ш$ – штрафи та інші виплати.

- 3) Наступні перетворення відбуваються з врахуванням припущення про те, що «матеріальні витрати і витрати на оплату праці ростуть в рівній пропорції з коефіцієнтом K^z [4, с. 40]»:

$$K^z = \left(1 + \frac{I_i}{100}\right)^t, \quad (5)$$

де I_i – % інфляції за місяць;

t – число місяців.

- 4) Враховуючи вище викладене пропонується формула [чистого доходу] для простого відтворення $ЧД$ [4, с. 40]:

$$\text{ЧД} = \left(1 + \frac{I_i}{100}\right)^t (MB + 3П), \quad (6)$$

Як видно з цієї формули, автори розуміють просте відтворення на підприємстві як відшкодування вартості матеріальних витрат і витрат на оплату праці з відрхуваннями в різні фонди.

5) Відповідно, з рівностей (4) і (6) виводиться формула прибутку, необхідного для простого відтворення [4, с. 40]:

$$П = \frac{\left(1 + \frac{I_i}{100}\right)^t (MB + 3П) - MB - (1 - ПДВ)(3П + А) + Ш}{1 - ПДВ - П_{пр}}, \quad (7)$$

Українські науковці модифікували формулу, запропоновану Шереметом А.Д. і Сайфулінім Р.С., спростувавши припущення про те, що матеріальні витрати і витрати на оплату праці ростуть в рівній пропорції з індексом інфляції. Вони стверджують, що в цьому випадку погодитися можна лише з тим, що «ріст матеріальних витрат буде нижчий коефіцієнта інфляції внаслідок часового лагу» [3, с. 150]. Водночас це саме неможливо стверджувати про витрати на оплату праці. Відповідно формула для визначення мінімального прибутку має такий вигляд [3, с. 150]:

$$П_{м} = \frac{3П - (1 - ПДВ)(3П + А) + Ш}{(1 - ПДВ - П_{пр})} * \left(1 + \frac{I_i}{100}\right), \quad (8)$$

де 3П – витрати на оплату праці з відрхуваннями в різні фонди, тис. грн.;

А - амортизація основних засобів, тис. грн.;

Ш - штрафи, які відносяться на чистий прибуток, тис. грн.;

П_{пр} - ставка податку на прибуток (в долях одиниці);

I_i – % інфляції за обраний для розрахунку період (за даними Держкомстату).

Тут варто відмітити, що особливістю використання як першої, так і другої формули є те, що вони запропоновані лише для підприємств з низькою фондомісткістю виробництва. Правило для використання цієї формули формулюється так: «витрати на амортизацію не повинні перевищувати 10% від величини витрат на оплату праці» [3, С.150].

Розглянемо підхід Шеремета А.Д. і Сайфуліна Р.С., оскільки він служить базовою для подальших наукових розробок.

Першим дискусійним питанням є формалізоване представлення доходу (виручки) від реалізації продукції як суми елементів вартості. Тут необхідно відступ, що не дивлячись на те, що розділ 2 ЗФР містить детальну інформацію про елементи операційних витрат, ці дані важко використати для розрахунку доходу і чистого доходу від реалізації продукції підприємства. Тому подальший аналіз формул 3-8 проводиться з посиланням на розділ 1 ЗФР. Так, розділ 1 форми №2 «Звіт про фінансові результати» (ЗФР) не містить такого показника, як прибуток від реалізації. Якщо у формулі (3) під прибутком автори розуміють саме валовий прибуток, тоді формула (3) відповідає прийнятому порядку розрахунку чистого доходу від реалізації продукції (р.035), який дорівнює сумі собівартості реалізованої продукції (або сумі елементів вартості) і валового прибутку (збитку) [5]. В цьому випадку можна з певними застереженням погодитися зі складом витрат, які включені у собівартість, а саме витрати сировини, матеріалів, покупних виробів і напівфабрикатів; витрати на оплату праці з нарахуваннями на соціальні потреби і амортизацію основних засобів. Це в певній мірі відповідає складу, визначеному П(с)БО 16 «Витрати». Відповідно до цього Положення, собівартість реалізованої продукції складається з виробничої собівартості продукції (робіт, послуг), нерозподілених постійних загальновиробничих витрат та наднормативних виробничих витрат [6]. В свою чергу, до складу виробничої собівартості продукції, робіт, послуг входять прямі матеріальні витрати, прямі витрати на оплату праці, інші прямі витрати, змінні загальновиробничі та постійні розподілені загальновиробничі витрати [6].

Можливо, що у формулі (3) за прибуток необхідно прийняти фінансовий результат від операційної діяльності (ЗФР, р. 100), який включається до складу прибутку, який підлягає оподаткуванню. Тоді в складі елементів вартості, крім вище розглянутих, необхідно ще врахувати адміністративні витрати (ЗФР, р. 070), витрати на збут (ЗФР, р. 080), інші операційні витрати (р. 090), які становлять суттєву частину усіх витрат підприємства. Таким чином, склад елементів собівартості у формулі (3) можна прийняти при умові, якщо на підприємстві матеріальні витрати, витрати на оплату праці і амортизацію складають основну частину витрат, а інші витрати можна проігнорувати.

Друге і третє дискусійне питання виникає при ознайомленні з обґрунтуванням розрахунку чистого доходу від реалізації продукції за формулою (4). По-перше, необхідно звернути увагу на те, що Шеремет А.Д. і Сайфулін Р.С. припускаються певних неточностей у використанні термінології, ототожнюючи показник чистої виручки (доходу) з надходженням чистих грошових коштів на підприємство. По-друге, низка сумнівів і зауважень виникає стосовно порядку вирахування ПДВ з доходу підприємства (формула (4)).

Погоджуємося з твердженням авторів про те, що чистий дохід відрізняється від доходу від реалізації продукції на величину ПДВ. (Для окремих підприємств також необхідно, крім ПДВ, враховувати акцизний збір та інші вирахування з доходу, але для простоти аналізу зупинимося на варіанті, коли підприємство сплачує лише ПДВ). Також не виникає заперечень стосовно того, що матеріальні витрати включаються у собівартість реалізованої продукції без вартості податку на додану вартість, який був сплачений у складі закупівельної ціни сировини і матеріалів, але сама величина матеріальних витрат все ж таки входить до бази розрахунку ПДВ. Водночас важко прийняти без критики подальші етапи вирахування ПДВ, зокрема виникає серйозне заперечення стосовно бази оподаткування, яка використовується у формулі (4), і порядку вирахування ПДВ для розрахунку чистого доходу від реалізації продукції.

Пунктом 4.1 статті 4 Закону України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 №168/97-ВР чітко встановлено, що «база оподаткування операцій з продажу товарів (робіт, послуг) визначається, виходячи з їх договірної (контрактної) вартості, визначеної за вільними або регульованими цінами (тарифами) з урахуванням акцизного збору, ввізного мита, інших загальнодержавних податків та зборів (обов'язкових платежів), за винятком ПДВ, що включаються до ціни товарів (робіт, послуг)» [7]. Підпунктом 6.1.1 цього ж Закону встановлено, що «ПДВ становить 20% від бази оподаткування, визначеної статтею 4 цього Закону, та додається до ціни товарів (робіт, послуг)» [7]. Відповідно для більшості підприємств чистий дохід від реалізації продукції можна розрахувати таким чином (рівність (9)):

$$ЧД = \frac{Д}{\left(1 + \frac{ПДВ}{100}\right)} = \frac{Д}{(1 + 0,2)} = \frac{Д}{1,2} = \frac{1}{1,2} \cdot Д = 0,8333 \cdot Д \quad (9)$$

Враховуючи позицію Шеремета А.Д. і Сайфуліна Р.С. щодо елементів вартості формула матиме вигляд:

$$ЧД = \frac{МВ + 3П + А + П}{1,2} = 0,8333 \cdot (МВ + 3П + А + П) \quad (10)$$

Порівняння рівності (9) або рівності (10) з формулою (4) вказує на те, що розрахунок чистого доходу за формулою (4) дає результати, занижені більш як на 3% за рахунок невірної вирахування ПДВ.

Четвертим зауваженням щодо запропонованої Шереметом А.Д. і Сайфуліним Р.С. формули (4) є порядок вирахування податку на прибуток з величини доходу підприємства. По-перше, відповідно до ЗФР різниця між чистим доходом і доходом від реалізації продукції не включає податок на прибуток. Водночас, для розрахунку чистого руху грошових коштів від операційної діяльності, що відображається у звіті про рух грошових коштів, ця величина віднімається від надходжень грошових коштів та їх еквівалентів. Тобто в даному випадку правильність врахування податку на прибуток у формулі (4) визначається результатом розв'язання вже розглянутої плутанини у термінах. По-друге, навіть при зменшенні величини надходжень грошових коштів на величину податку на прибуток, цей податок нараховується на суму, що залишилася після вирахування ПДВ, а не одночасно з ПДВ. Тобто, множення прибутку на різницю (1-ПДВ-Ппр) не відповідає прийнятій в Україні практиці розрахунку чистого прибутку і занижує величину цього показника.

Нарешті, п'ятий аспект, який необхідно розглянути – це врахування фактора інфляції. Шеремет А.Д. і Сайфулін Р.С., обговорюючи особливості аналізу фінансових результатів підприємства в умовах інфляції, слушно відмічають, що витрати, які враховуються в собівартості продукції за цінами попереднього періоду, не можуть покрити суму реальних витрат підприємства за цінами поточного періоду, «інфляція спотворює реальну вартість капіталу підприємства, його активів і зобов'язань» [4, с. 37]. Джерелом інформації про елементи вартості є фінансова звітність підприємства, яка відображає необ'єктивні дані. Це і викликає необхідність врахування фактора інфляції у розрахунок формули мінімального прибутку, достатнього для простого відтворення на підприємстві. В період інфляції може відбуватися «проїдання» засобів, які б могли використовуватися для розширеного відтворення [4, с. 37]. «Чим триваліший операційний цикл, тим нижче перенесена вартість, тим «худіше» джерело накопичень підприємства на фінансування розвитку виробництва за рахунок амортизації» [4, с. 37]. І навіть більше, інфляція може зашкодити процесу простого відтворення, що змусить підприємство зменшувати обсяги виробництва. Беручи до уваги вище сказане, погоджуємося з тим, що інфляція повинна враховуватися при розрахунку показника відтворення.

На нашу думку для спрощення розрахунку мінімального прибутку, необхідного для простого відтворення, на основі даних фінансової звітності підприємств доцільніше представляти саме чистий дохід, а не валовий дохід від реалізації продукції (робіт, послуг), як сукупність елементів вартості, що відповідає прийнятій практиці і про що вже говорилося вище. Тоді, мінімальний прибуток необхідний для простого відтворення повинен виводитися з системи рівнянь (11):

$$\begin{cases} ЧД = MB + ЗП + А + П \\ ЧД = (1 + \frac{I_i}{100})(MB + ЗП) \end{cases} \quad (11)$$

Тобто величина мінімального прибутку, необхідного для простого відтворення, розраховується за формулою (12):

$$П = (1 + \frac{I_i}{100}) \cdot (MB + ЗП) - А \quad (12)$$

Іншими словами, якщо просте відтворення передбачає покриття матеріальних витрат і витрат на оплату праці, то прибуток і амортизація повинні покривати втрати від інфляції.

Висновки. Таким чином, в продовження досліджень вітчизняних науковців в даній статті представлено обговорення відтворювального підходу до розуміння економічної безпеки підприємства. Зокрема, розглянуті три типи відтворення і запропонований формалізований критерій оцінки відтворення на підприємстві. Крім цього, проведений аналіз запропонованого в науковій літературі показника мінімального прибутку, необхідного для простого відтворення, дозволив виділити суперечливі моменти і намітити подальші напрямки досліджень. По-перше, варто, на нашу думку, приділити більше уваги обґрунтуванню доцільності використання прибутку як показника відтворення на підприємстві і визначення того, який саме прибуток може використовуватися в цьому випадку. По-друге, не обґрунтованою залишається пропозиція науковців представляти просте відтворення як відтворення лише матеріальних витрат і витрат на оплату праці. В даному випадку особливу увагу потрібно приділити ролі амортизації. По-третє, потрібне більш детальне обговорення переліку витрат, які необхідно враховувати при розрахунку показника відтворення.

Список використаних джерел

- 1 Жаліло Я.А. Стратегія забезпечення економічної безпеки України. Пріоритети та проблеми імплементації / Я.А. Жаліло // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/book/strateg/023.htm>
- 2 Пономарьов В.П. Формування механізму забезпечення економічної безпеки підприємства: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.01 / Східноукраїнський держ. ун-т. — Луганськ, 2000. — 27 с.
- 3 Козаченко А.В. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения: Монография / А.В. Козаченко, В.П. Пономарев, А.Н. Ляшенко. - К.: Либра, 2003. – 280 с.
- 4 Шеремет А.Д. Методика фінансового аналіза / А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфулін. – М.:ИНФРА-М, 1995. – 176 с.
- 5 Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 3 «Звіт про фінансові результати» – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0397%2D99&p=1154500791191400>
- 6 Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати» – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0027%2D00&p=1154500791191400>
- 7 Закон України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 №168/97-ВР.- Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=168%2F97-%E2%F0&p=1270779325298418>